

5301

Рубинчик 4.

Рубчик
Генерал

ЗКДП
4-62/20

Ս. ԽԱՆՈՅԱՆ

ԲՈԳԴԱՆ
ԿՆՈՒՆՅԱՆ

ՅԿՈՒԳ

Կ-62/տ

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆ

ՅԿՈՂ

1 0 AUG 2005

4-62 խ

Պրոֆեսորներ բոլոր յերկրների, միացե՛ք

14 NOV 2009

Ս. ԽԱՆՈՅԱՆ

ԲՈԳԴԱՆ ԿՆՈՒՆՅԱՆ

Դասեցներ, պ. դասավորներ,
խոսք մեզ ձեզ հետ կը դասի հե-
ղափոխությունը
(կնունդանի դատական ճառից)

Հրատարակություն «Զանկերիկա»
ԹԻՖԼԻՍ, 1927

17 MAR 2014

5301

С. Ханоян

Богдан Кнунян

Заккнига

24301-59

Թիֆլիս, տպարան «Զարյա Հո-
ստոկա»-ի, պատվեր № 698.

Գրավոր № 333.

Տիպոժ 1100.

ՀԱՅԿԱԿՈՒՆ ԿՆՈՒՆՅԱՆ

1878—1911

ԲՈԳԴԱՆ ԿՆՈՒՆՅԱՆ

Բոլշևիկյան հայ գալլերեյայում, Անդրկովկասյան բանվորական-հեղափոխական շարժման մասնակցող զործիշների մեջ հատուկ և առանձին տեղ է զբաղում մի մարդ, վորի անունը թեև այսօր մոռացված է, բայց և այնպես իր պատկառելի տեղն ունի մեր կուսակցության պատմության մեջ:

Այդ մարդը Բոգդան Կնունյանն է, 900-ական թվականների սոցիալ-դեմոկրատական բոլշևիկյան թևի ամենավառ գեմքերից մեկը վոչ միայն Անդրկովկասի այլև համառուսական մասշտաբով:

Բոգդան Կնունյանը քաղաքական ասպարեզ յեկավ այնպիսի մի աննախանձ պահուն, յերբ վոչ միայն հայ իրականությունն եր նացիոնալիստական մթնոլորտով հղբացած, այլև նախկին նարոդովոյցիները վերջին հուսահատ ճիշերն եյին արձակում իրենց կազմակերպված մահափորձերով: Իսկ ուսական գեղարվեստագետներն՝ ինչպես Մաքսիմ Գորկին, շրջապատի մոռյլ տեսներով, «քաջերի խելառությանն» եյին յերգեր ձոնում...

Այդպիսի մի անհամբույր իրականության մեջ Բագվի մտավորական ու բանվորական շըր-

ջաններում յերևան ե գալիս մի կարճահասակ, թխադեմ յերիտասարդ, վորը մի կողմից պայքար ե մղում նորածին սոցիալիստ-հեղափոխականների դեռ ևս չկազմակերպված մտքի և մյուս կողմից դաշնակ-հնչակյան ազգայնական կեղևով պատած «թեորիաների» դեմ:

Բանվորական շարժման գարնանային պահն եր Անդրկովկասում, նա բացել իր դեռ ևս մատաղ, բայց զորեղ ծիլերը, վորոնց սպառնում եր ցարական ցուրտ ռեակցիան իր դաժան ու մռայլ պոլիցիական հայացքներով ու ժանդարմական կրունկներով:

Դաշնակցությունը իր հերթին, նոր միայն կազդուրվելով, կազմակերպչական ապակենտրոնացման դեղատոմսը շրջանառության մեջ ձգելով, արդեն զգում եր բանվորական շարժման պրոցեսի ձայնը և, շփոթված ու տագնապալի, հավաքույթ-հավաքույթի յետևից եր կազմակերպում բանվորներին ազգայնական շրջանակներում ողակելու, նրանց միտքն ու հոգին «ազգային շահերով» ապահովելու համար:

Մարքս, մարքսիզմ, դասակարգային կռիվ, աշխատանք ու կապիտալ, հավելյալ արժեք—միանգամայն նոր խոսքեր ու մտքեր ելին Բագվի նավթաշխարհում ու գործարաններում: Զանգեզուրի ու Ղարաբաղի բանվորների համար, բանվորներ, վորոնք տարիների ընթացքում շարունակ լսել ելին միայն թուրք, կոտորած, հայդուկ, Անդրանիկ, ազատ Հայաստան զանազան դասավորությամբ ու յերգել թող կործանվի

Տաճկաստան» խոսքերը՝ հայանի «Մեր հայրենիք» վոտանավորից, նոր բովանդակությամբ արտասանած ճառերը միանգամայն ոտար ելին ու խորթ:

Ու հանկարծ այդ հավաքույթներին Գրիստափոր Միքայելյանի, Ավետիք Ահարոնյանի դեմ «համարձակվում ե» դուրս գալ մի ինչ-վոր ջահել ուսանող ու գիտնականի շեշտով, հեղափոխականի համոզված տոնով սկսում ե ջրել այդ ազգային «հեղափոխականների» ասածը, ցույց տալիս նրանց թե մտքի ու թե խոսքի տկարությունը:

— Վոչ թե ազգ, այլ դասակարգ, վոչ թե թուրք, այլ ցարիզմ, — ահա բանվորության թշնամիները, ահա նրա դասակարգային ազատագրության դահիճները: Բանվորները միանալով կովելու յեն կապիտալիզմի դեմ. հայ, ռուս, թուրք և վրացի պրոլետարիատի դասակարգային թրջնամիներն են թե ռուս, թե գերմանացի, թե թուրք ե թե հայ կապիտալիստները: Հայ բանվորին նույնքան թշնամի յե հայ բուրժուան, վորքան և թուրք ու ռուս բանվորին: Բանվորության դրոշակին գրվելու յեն «Պրոլետարներ բոլոր յերկրների, միացեք» մեծ ուսուցիչ Մարքսի մարտական խոսքերը:

Ահա թե ինչ նոր խոսքեր եր լսում զանգեզուրցին, ահա թե ինչ մտքեր ելին հայտնվում նրան:

Վորքան ոտարոտի, վորքան նոր, բայց և վորքան իրական ու գործնական:

Ու այս իրական ու գործնական, այսորվատեսակետից միանգամայն «պրիմիտիվ» սկզբունքները հանդիպում ելին դաշնակցական մեծ ու

փոքր իդեոլոգների կողմից խորին ատելության, մահացու թշնամության:

Ավետիս Ահարոնյանը, Քրիստափոր Միքայելյանը, մեկը ավելի վերամբարձ վոճով, մյուսը ավելի խայթող խոսքերով «ապացուցում էին», վոր հայ բանվորի միտքը զբաղվելու չէ վոչ թե «հավելյալ արժեքի» մտքով, այլ «հավելյալ արյան» պրոբլեմով: Պետք է նախ և ամենից առաջ ազատագրել մեր թյուրքահայ յեղբայրներին և ապա խոսել ինչ-վոր յեվրոպական «գոկտրինների», անմիտ դասակարգային կովի մասին, — հակաճառում էին դասակարգային կռվի թշնամի, նացիոնալիստական առաքյալ Ավետիսն ու Քրիստափորը...

Բայց պատմական հարվածը հանձին բանվորական շարժման ու նրա հայ ներկայացուցիչ Բոգդանի արդեն տրված էր Դաշնակցությանը Բազմում: Դաշնակցությունը, գաղազած, վոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէր առնում հայ բանվորներին հեռու պահելու «դավաճաններից», «վտանգավոր քաբոզների» մթնոլորտից:

Ժամանակը հինը չէր: 90-ական թվականներին յեթե տարիները որերի նման էին անցնում, աննկատ ու «անհետք», ապա 900-ական թվականների որերը ամիսներ էին, ամիսները տարիներ: Յերկար մղձավանջից հետո մեջքն ուղղում էր վոչ միայն բանվորությունը, այլ և ինտելիգենցիան:

Ուսանողական շարժումները մի տեսակ քաղաքական ոգ մաքրող յերևույթներ էին:

Ցարական կառավարության դործ դրած ամեն մի ճնշում հեղափոխական արձագանք էր գրտնում բանվորական և ուսանողական միջավայրերում:

900-ական թվականների մայիսյան ցույցերը հեղափոխական դարնան առաջին ծիծեռնակների ճովողյունն էին, վորոնք ավետում էին մի նոր առավոտ — արևելոխ, պայծառ: Նախկին ճնշվածությունը չէր նկատվում: Ամեն տեղ, մանավանդ բանվորական թաղերում ու գործարաններում, տեղի ուներ մի յեռուն ու հուզումնալի կյանք:

Ռուսաստանը իր գործադուլներով ու բանվորական ցույցերով արձագանք էր գտնում Անդրկովկասում: Բաթում, Թիֆլիս, Բազու քաղաքներն արդեն հեղափոխության սեղանին դրել էին իրենց քաղաքական գոհերը անխտիր բոլոր ազգություններից:

Ահարոնյաններն ու Քրիստափոր Միքայելյանները չէին կարող մի նոր Հեռու հանդիսանալ ու դասակարգային կովի արևին ասել «կանգնիր»:

Ու շարժումը աճում էր:

Դաշնակցականները, հնչակյանները մի կողմից, դաշնակցականներից անջատված ինտելիգենտների մի ուրիշ խմբակ մյուս կողմից, իբր թե միայն «կազմակերպչորեն» հեռու արդեն ձևավորված Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցությունից, բայց միշտ Փրագեոլոգիայով դասակարգային, էյությամբ ազգայնական, այսպես կոչ-

ված «սպեցիֆիկները» քիչ խոչընդոտ չեյին հանդիսանում հայ բանվորների գիտակցությունը մթազնելու գործում:

Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատիայի մեջ գործող սակավաթիվ հայ ընկերները, մասնավորապես Բոգդան Կնունյանը, ահագին ջանքեր եյին գործադրում միևնույն ֆրոնտի վրա աշխատող, բայց մեր գործին խանգարող ամեն տեսակի ու տիպի «կուսակցությունների» ու կազմակերպությունների դեմ կռվելու:

Բոգդան Կնունյանը ազգայնականների դեմ կռվողների առաջին շարքերումն էր ու կռվող ղեկավարներից ամենափայլուն դեմքը:

Ո՞վ էր Բոգդանը, վճռաբեկ, ի՞նչ միջավայրից էր ասպարեզ յեկել նա իր «նոր» խոսքը Բագվի հայ բանվորությանն ասելու, դաշնակցական և այլ ազգայնականների դեմ կռվելու հանդուգն ձեռնարկությամբ:

Մեր հակառակորդները, մի ժամանակ անգոր լինելով մեր դեմ կռվելու, սոցիալ-դեմոկրատներին նախ հայտարարում եյին «ազգի դավաճաններ», իսկ հետո, յերբ այդ զենքը ժանգոտվեց, իրենց տիրացուական ամբիոններից, մամուլի եջերից մեզ հռչակում եյին «բրոշյուրային սոցիալիստներ»:

Այդ զենքերով Բոգդանի դեմ կռվելը վրժար էր, քանի վոր նա վոչ միայն «բրոշյուրային» չէր, այլ կարող էր պատկառելի ուսուցիչ հանդիսանալ բթամիտ դաշնակցական լիդերների համար, յեթե միայն նրանք ընդունակ

լինեյին ըմբռնելու դասակարգային կռվի եյուլթյունը, յեթե հասկանային նրա պատմական անհրաժեշտության իմաստը:

Շուշեցի յեր Բոգդանը, ռեալական դպրոցի շրջանավարտներից, վոր չքավորության պատճառով, չնայած դասընթացքի վաղ բուրելուն, յերեք տարի կրթության միջոց ձեռք բերելու նպատակով այս ու այն կողմ գնալով, համենայն դեպս 1896 թվին կարողանում է մտնել այն ժամանակվա Պետերբուրգի տեխնոլոգիական ինստիտուտը:

Ուսանողական մտքերի խմորման, հասարակական բուռն կյանքի մի պահ եր, յերբ յեռանդոտ ու կրակոտ Բոգդանն ընկնում է Պետերբուրգ: Հասարակական ու քաղաքական շարժմանը հարազատ, այդ շարժումը իր տարերքը համարող Բոգդանն ընկնում է պայքարի հորձանուտները, նրա բուռն հոսանքն ու կենտրոնական դեմքերից մեկը հանդիսանում: Պայքար, կռիվ և մտավոր պաշար, — ահա այդ ժամանակվա ուսանողական ձգտումը:

Նարոդովոյցիների ու մարքսիստների սկզբունքային բանակովի ամենատաք ժամանակն էր, յերբ հակառակորդ բանակներից արտասանած կամ գրավոր ամեն մի խոսք կլանվում էր ազահաբար: Պայքարը զենք էր պահանջում ու կռվող կողմերը գինվում եյին իրենց հարազատ զենքերով — սկզբունքային հիմնավորումներով — ընթերցանությամբ:

Հակվելով դեպի մարքսիզմը, ուսանողական բուռն տարիներում հանդիսանալով շարժման ղեկավարներից մեկը, Բոգդանը 1901 թվին ձերբակալվում է ու աքսորվում Բագու:

Հետաքրքիր տարիներ էյին ու բնորոշ ցարական քաղաքականության տեսակետից: Ինչպես հայտնի է, 1900 թվի վերջերին ուսանողներին զսպելու համար «բարձրագույն» արձակվում է մի հրաման, վոր բոլոր ուսանողները գնալու յեն գլխավոր: Յեվ ուսանողական շարժումը թուլանալու փոխարեն ավելի ուժեղանում է: Սկսվում են բողոքի ցույցեր, ինչպես որինակ Պետերբուրգի Կաղանակայա պողոտայի հայտնի ցույցը, ուր ուսանողությունը ձառնելով ցուցադրում էր իր դժգոհությունը Նիկոլայ վերջինին: Այդ ցույցին մասնակցելու համար է, վոր Բոգդանը աքսորվում է «հայրենիք»—Բագու:

Յեվ այդ ժամանակից, իբր աշխարհայացքով ձևավորված մարքսիստ, ասպարեզ է գալիս ազգային իմաստունների—Ահարոնյանների, Քրիստափորների դեմ իբր «բրոշյուրային սոցիալիստ»:

Բագուն արդեն գառնում էր նրա համար իր տեսական սկզբունքները գործնականում ոգտագործելու մի վայր: Բանվորությանը իր հարազատը համարելով, նրա դասակարգային շահերին նվիրվելով, Բոգդանը իրեն հատուկ մոռացություն աստիճանի հասցրած յեռանդով սկըսում է կազմակերպել նրան:

Քարոզում է ու խմբեր կազմում: Խտացնում է ցարի ու կապիտալի դեմ պայքարող բանվորների շարքերը, միաժամանակ, ինչպես ասացինք, կռվելով բանվորությունն ոտար տարրերի դեմ:

1902 թվականը Բոգդանի համար քաղաքական գործունեություն տարի էր: Այդ թվականին էր, վոր մի շարք ընկերների հետ, ինչպիսիք են՝ Թիֆլիսի բանտի անմիտ գլխավորի գնդակի դոն հայտնի Լադո Կեցխովելին, Ավել Յենուկիձեն, Կրասինը, Վանո Ստուրուան և ուրիշները, — արդեն կազմակերպված Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցության Բագվի կոմիտեյի մեջ աշխատելով՝ բանվորական լայն մասնաների հետ է կապվում: Այդ թվականին է, վոր Բագվի պրոլետարիատը, մայիսյան ցույցերին կարմիր դրոշակներով դուրս գալով փողոց, պահանջում է «ութ ժամյա բանվորական որ», «դեմոկրատական հանրապետություն» և այլն: Մայիսյան ցույցը, վորին մասնակցում էր 5 հազարից ավելի բանվորություն, առաջին պրոլետարական հանդեսն էր ու հեղափոխական ակտը ընդդեմ ցարիզմի ու կապիտալիզմի: Այդ ցույցի կազմակերպողներից մեկը Բոգդան Կնունյանն էր:

Բանվորական շարժումն Անդրկովկասում ունեցել է նույն զարգացման ընթացքը, ինչ վոր ամբողջ Ռուսաստանում: Յեվ Անդրկովկասի հեղափոխական պրոլետարիատի կազմակերպման մեջ Բոգդան Կնունյանը ունի խոշոր թե նախաձեռնություն և թե աջակցություն: Մի կողմից Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատները Թիֆլիս, Քու-

Թայիս քաղաքներից հետզհետե ցանցում են ու կազմակերպություններ առաջացնում այլ և այլ քաղաքներում ու նույն իսկ գյուղերում, մանավանդ Գուրիայում, իսկ մյուս կողմից Բագվի սոցիալ-դեմոկրատները — իրենց շրջակա վայրերում: Կյանքը ստիպում եր Վրաստանի՝ հատկապես Թիֆլիսի, Էնչպես և Բագվի ընկերներին միանալ, մի ընդհանուր անդրկովկասյան կազմակերպություն առաջացնել — անդրկովկասյան բանվորական քաղաքական շարժումը ղեկավարելու, նրանց մի կուսակցություն մեջ հավաքելու նպատակով:

Յեվ այդ միացման մեջ քիչ դեր չէ խաղում Բոգդան Կնունյանը: Մանրամասնությունների մեջ չմտնելով, ասելու յենք, վոր անդրկովկասյան սոցիալ-դեմոկրատական շրջանի սկզբնական պերիոդում Բոգդանը մի շատ սակավ խումբ ընկերներին հետ հանդիսանում է ամենազործոն դեմքերից մեկը:

Յեվ մինչդեռ հայ իրականություն մեջ գործող ազգայնական կուսակցությունները, այսպես կոչված «ազգային սոցիալ-դեմոկրատները» — «սպեցիֆիկները» վորը կազմակերպչորեն, վորը սկզբունքորեն մեկուսանում էյին հանուր բանվորական շարժումից, Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական Կուսակցության կողմնակիցներն ու անդամները՝ «Անդրկովկասի Միություն Կոմիտե» անվան տակ հավաքում են իսկյական հեղափոխականներին և 1903 թվի սկզբներին դնում պրոլետարական միջազգային

շարժման սկիզբը, չեզոքացնելով ազգային մեկուսացումը, «սպեցիֆիկներին» սիրած ու աշուղի յերգ դարձրած «հայկական» սպեցիֆիկ պայմանները: Այդ միացման արդյունք է հանդիսանում հայերեն գաղտնի հրատարակվող «Պրոլետարիատ» *) ու նույնանման պայմաններում լույս տեսնող վրացերեն «Բրձուլա» (Կոխվ) թերթերի միացումը: «Պրոլետարիատի Կոխվ» **) անունով հրատարակվող վրացերեն, հայերեն ու ռուսերեն թերթը բանվորական միջազգային շարժման թեփաստն եր ու թե ղեկավարը:

Այդ միացման մանրամասնությունների հետ ծանոթանալ ցանկացողներին մենք ցույց կտանք ընկ. Ա. Խումարյանի՝ հանգուցյալ Արշակ Զուրաբյանի մասին գրած հիշողությունները «Մարտակոչ»-ի 1924 թվի հունվարի 4-ի համարում: Խումարյանը Արշակ Զուրաբյանի ու Բոգդան Կնունյանի հետ յեղել է այդ պատմական ու բանվորական շարժման աջողության նստակետից նշանակալից միացման նախաձեռնողներից մեկը:

«Պրոլետարիատի Կոխվ» թերթի մասին ի միջի այլոց ասելու յենք, վոր դա անխեղալ որդանն է յեղել, միակ մարքսիստական թերթը, վորի շնորհիվ թե հայ, թե ռուս և թե վրացի բանվորները ծանոթացել են մարքսիզմի հիմնական սկզբունքի հետ: 1903 թվին գումարվում է կուսակցության յերկրուդ համագումարը, վորը

* «Պրոլետարիատի» առաջին համարը լույս տեսավ 1902 թվի աշնանը՝ անխեղալ տպագրությամբ:

** «Պր. Կոխվ» լույս տեսավ 1903-ի սկզբներին:

ճակատագրական դեր է կատարում Ռուսաստանի բանվորական շարժման բռնելիք ուղղութեան մեջ, և այդ համագումարին Անդրկովկասից զրտնրվող պատգամավորների շարքում Թոփուրիձեյի, Արշակ Զուրաբյանի հետ լինում է նաև Բողգան Կնունյանը, վորը կուսակցութեան պատակտումի միջոցին անցնում է Լենինի ու իր համախոհների կողմը, Ստեփան Շահումյանի հետ միասին:

Կուսակցական յերկրորդ համագումարից հետո սկսվում է նրա ամենաբուռն հեղափոխական կյանքը Ռուսաստանում և թե արտասահման:

1904 թվին, իր հերթական այցը անելով Անդրկովկաս, Բողգանը Բազմից գալիս է Թիֆլիս: Թիֆլիսի ընկերները, ցանկանալով ոգտվել նրա ներկայութեանից, հավաքվում են խորհրդակցութեան՝ իրենց դիրքը պաշտոնապես բանաձևով ձևակերպելու:

Այդ խորհրդակցութեանը տեղի յե ունենում Արշակ Զուրաբյանի տանը 1904 թվի հունվարի 5-ին, «Թաթախման» գիշերը: Հետաքրքիր է այդ խորհրդակցութեան միջոցին պատահած դեպքը, վորի ակնատեսն ընկ. Նինա Ալաշայանը պատմում է իր՝ Արշակ Զուրաբյանին նվիրած «Հուշեր անցյալից» վերնագրով հոդվածում:

«Ամբողջ ուրը, հունվարի 5-ին, մենք պատրաստութեան մեջ էինք. սեղանը ստացվեց տոնական...»

«Վերջապես, հենց վոր միջոց, սկսեցին գալ «հյուրերը»: Ժամը 7-ին մոտ՝ Միութեան կոմիտե-

յի բոլոր անդամները ներկա էյին. «Թաթախման» և Շոպենի նախերգանքը նվագելուց հետո (ինձ համոզեցին նվագել) գիմեցինք աշխատանքի...

«Մոտավորապես դիշերվա 11-ին, տաք խոսակցութեան ժամանակ, հանկարծ Արշակը տեղից վեր թռավ և շնչալով՝ «կամաց, ընկերներ», դուրս գնաց պատշգամբ:

«Միենույն ըոպեյին նա, վերադառալով սենյակ «ժանդարմներ են» խոսքերով, նետվեց դեպի սեղանը, հավաքեց նրա վրայի բոլոր թղթերը և վագեց կնոջ սենյակը, ուր գնացի և յես, դուրս քաշելով բարձի տակից անլեզալ գրականութեան կապոցը:

«Ասես միաժամանակ պայմանավորված, մենք ինչ վոր ունեյինք՝ նետեցինք Արշակի կնոջ վերմակի տակ: Հենց այդ ըոպեյին դռներում յերևաց ժանդարմական ոֆիցերը: Արշակը չըբոթվեց և խնդրեց ժանդարմական ոֆիցերին ի նկատի ունենալով կնոջ ծանր հիվանդութեանը, խուզարկութեան չկատարել նրա սենյակում: Ժանդարմական ոֆիցերը հարգեց Արշակի խնդիրը, պայմանով՝ վորպեսզի այդ սենյակը վոչ վոր չմտնի: Այդպիսով բոլոր կարևոր թղթերը աղատվեցին:

«Սկսեցին պարզել ներկաների ով լինելը: Բոլորը հայտնեցին, թե իրենք Արշակի հյուրերն են և հավաքվել են Թաթախման, ուստի և խնդրեցին իրենց թույլ տալ խոսել, վորը իհարկե մերժվեց: Միութեան կոմիտեի ամեն

մեկին առանձին. վոչ վորի մոտ վոչինչ վարկաբեկող բան չգտան և, տարորինակ ե, բոլոր ներկա յեղողներին՝ բացի Կնունյանից, բաց թողին:

«Այստեղ չի կարելի չհիշել մի կուրյոզ. համենայն դեպս բոլորի հասցեները վերցրին (պարզ ե, վոր բոլորի հայտնած հասցեները մտացածին էյին): Ինչպես հետո պարզվեց, ոֆիցերի այդ միամտությունը նրա անփորձության հետեւանքն եր (ասում էյին, թե նրա առաջին դերյուստն եր դա), վորի համար նա խստագույնս սուտեց և իբրեւ պատիժ նրան փոխադրեցին Որենբուրգի նահանգը:

«Կնունյանին պահեցին նրա համար, վոր նա խուզարկության ժամանակ պատռել եր մի ինչ-վոր թուղթ: Բայց այդ ել անվնաս անցավ: Ազդու տոնով ինչ-վոր հեղինակավոր մարդու անուն տալով, վորի մոտ իբր թե ապրում ե ինքը, Կնունյանին աջողվեց հիմարացնել ժանդարմին և նա նույնպես ազատ արձակվեց»:

Այդ „միջադեպից“ հետո Բոգդանը նախ մեկնում ե Ռուսաստան և ապա արտասահման, ի հարկե կուսակցության գործերով:

1904 թվին մասնակցում ե Ամստերդամի միջազգային սոցիալիստական համագումարին, վորից հետո վերադառնում ե Ռուսաստան, ձերբակալվում ե ու չորս տարով աքսորվում Սիբիր: Բայց կարողանում ե փախչել արտասահման, ուր առժամանակ մնալուց հետո վերադառնում ե Ռուսաստան և հեղափոխության կենդանի գործին նվիրվում: Նորից ձերբակալվում

և ու նորից դատի յենթարկվում 1905 թվի մարտի 30-ին:

Այդ դատը խոշոր քաղաքական նշանակություն ունեցավ այն տեսակետից, վոր նա ցարական դատարանում մեղադրյալի դերից իր ճառով անցնում ե մեղադրողի խիզախ կոչման:

Նարոդնայա Վոլյայի գործադիր կոմիտեյի անդամների՝ Ժելյաբովի, Պերովսկայայի և մյուսների դատից հետո յերկար տարիներ ցարական դատարանի դահլիճում չեր լսվել այդպիսի ճառ:

Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն այդ ճառը տպեց առանձին գրքույկով ու բազմահազար որինակներով տարածեց բանվորական շրջաններում «Դատ դատի դեմ» վերնագրով:

Ընկ. Կնունյանը դատապարտվում ե չորս ամսով կալանքի ամբոցում:

Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցության այդ վարվուռն ու կրակոտ անդամը, հեղափոխականը շատ հեշտությամբ եր պրծնում ցարական ժանդարմերիայի ձեռքից:

Բանտից այս անգամ ես ազատ ե արձակվում և գնում արտասահման, կրկին Ռուսաստան դալու նպատակով:

Յեկ յեկավ:

1905 թվի ամառը նա գալիս ե Ռուսաստան և ապա Անդրկովկաս՝ Բագու և Թիֆլիս:

Նրա գալով Անդրկովկասի բանվորական շարժման, կուսակցական կյանքի մեջ մի տեսակ կենդանութիւն ե նկատվում:

Հիշում եմ նրան Թիֆլիսում, նոր, չգիտեմ ում նվիրած յեվրոպական հագուստով, շենտլմենի նման, մեր տան ներքնահարկում, ուր խմբագրվում էր «Պրոլետարի Կուլ» թերթը և Միխայիլ Յիսակայան, Սոսոն (Ստալինը), Կամենևը, Սաշա Ծուլուկիձեն և Բոգդանը հանաքով ու սրախտութիւններով թե հոգածներ էյին գրում ու թե բանվորներին կազմակերպելու մասին ծրագրեր կազմում:

Այդ այն ժամանակն էր, յերբ. կուսակցութեան տարածախնութիւնները հասել էյին իրենց գագաթնակետին և մեկը մյուսի յետեից լույս էյին տեսնում բրոշյուրներ Պլեխանովի, Մարտովի և մյուս փոքրամասնականների ղեմ: Այդ բրոշյուրները բազմացնելով տարածում էյին Անդրկովկասի քաղաքներում և նրանցից մի քանիսը թարգմանում վրացերեն ու հայերեն:

Գրական, կազմակերպչական բուն մի շրջան էր այդ: Թեև կարճ միջոց, բայց և այնպես աշխույժ գործունեյութիւն ունէր Բոգդան Կնունյանը այդ միջոցին:

Ինչպես հայտնի յե, 1905 թվի հունվարի 9-ը մի տեսակ նախերգանք հանդիսացավ Ռուսաստանի առաջին մեծ հեղափոխութեան համար, — հեղափոխութիւն, վորի բուրմունքը ամլոններ առաջ գցացել էր նույն իսկ «Նովոյե Վրեմյայի» վնուկ խմբագիր Սուվորինը իր հայտնի «Իշխա-

նութիւնը ժողովրդին մոտեցնելու եպոխտ» հոգվածով: Միապետական ռեժիմը արհեստական «գարուն» էր բերում բռնակալական ցրտաշունչ որերին: 1905 թիվը Ռուսաստանի հեղափոխութեան այն տարին էր, վոր սկսվեց, ինչպես սասցինք, «արյունոտ կիրակիով»: Նիկոլայ վերջինի Զմեռային պալատի առաջ հրապարակը ներկվել էր քահանա Գապոնի ղեկավարութեամբ ու նրա առաջնորդութեամբ զնացող ղեռ ևս միամիտ բանվորութեան անմեղ արյունով: Այդ որվանից բանվորական հեղափոխութիւնը դրվեց Ռուսաստանի քաղաքա-հասարակական կյանքի որակարգի հարցերում:

Յեթե հետագա մռայլ ռեակցիան մի քանի տարիներից հետո, 1912 թվականից սկսած՝ բանվորական շարժման զանգահար հանդիսացավ Լենայի հրացանագարկի յենթարկված բանվորութեանը, ապա 1905 թվի հեղափոխութեանը խոշորապես նպաստեց հունվարի 9-ին դավաճանորեն ու նենգութեամբ աշխատավորներին հրացանի բռնելու փաստը:

Հասարակական մեռած կարծիքը, վոր միայն արտահայտվում էր բուրժուական լիբերալ սալոններում, կարծես կյանք ստացավ մամուլի եջերում: Սկսվեց մի հախուռն կյանք, բողոքող, զժգոհ գործադուլների մի հսկայական շարան:

Բանվորութեան 1903 թվականի հուլիսյան և այնուհետև կրկնվող 1904 թվի համառուսական բնույթ ու ծավալ ստացող գործադուլները

բունակալ միապետութեանը ցույց տվին իրենց ուշօր: 1905 թվին արդեն, դեռ ևս անդիտակ մնացած մասսաները համակվեցին իրենց գիտակից ընկերների տրամադրութեամբ և հասկացան, վոր իրենց ղեկավար կարող են լինել վոչ թե Զուբատովը*) ու Գապոնը, այլ Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցութիւնը ցարիզմի դեմ գրոհ տալու, բունակալ միապետութիւնը տապալելու գործում:

Յեթե լիբերալ մանր բուրժուական խավերը բողոքի թափ ցույց տվին, ապա Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցութիւնը ամենաեռուն հեղափոխական աշխատանք եր տանում բանվորական կենտրոններում:

Բողոքանք, վոր ապրում եր Ռուսաստանի այն որերի սրտում — Պետերբուրգ, ամենաակտիվ

*) Զուբատովը Մոսկվայի պահնորդական բաժնի վարիչն եր: Նա Պլեխի պրոպագանդան քաղաքականութեան ջանասեր իրագործողն եր: Ի՞նչ եր ուզում Պլեխն. — աճող բանվորական, պրոլետարական շարժումը տանել բարձր խավերին ցանկալի հունով, թեկուզ հենց բանվորների մեջ պրոֆեսիոնալ-տնտեսական կազմակերպութիւններ առաջացնել ժանդարմական որդանների ղեկավարութեամբ առաջնորդելու: Զուբատովի ղեկավարութեամբ 1902 թվին կազմակերպվեց «Մեխանիքական արհեստանոցների փոխադարձ ոգնութեան ընկերութիւնը»¹. ընկերութեան գլուխ ելին կանգնած այնպիսի բանվորներ, վորոնք միաժամանակ պահնորդական բաժնի գործակալներ ելին: Ընկերութիւնը յոռանդուն գործունեութիւն տնտեսական, մի քանի գործադուլ կազմակերպեց: Այդ գործադուլներից աղմուկ հանեց Դուբանի գործարանի գործողութիւնը, վորի հետեանքն այն յեղավ, վոր ավելի խորացավ բուրժուազիայի դեմ մղվող պայքարը: Զուբատովչինա բառը դարձավ մի արդաճատեղի անուն, վոստիկանական պրոպագանդաների քաղաքական շարժումը այլասերող մի գործունեութիւն: (Ն. Լենին, հատոր V, յերես 567 — «Մանիֆեստներ» բաժնից):

մասնակցութիւն եր ցույց տալիս բանվորական շարժմանը:

Խորամանկ Վիտտեն, այն ժամանակվա մի-նիստրութեան նախագահը, իր յերկդիմի՝ կիսալիբերալ, կիսաբունակալական քաղաքականութեամբ յուղ ե ավելացնում սկսվող հրդեհի դեռ ևս փոքրիկ բողոքի վրա, և գործադուլային հեղափոխական հրդեհը բռնկվում ե: Հրդեհի առաջնառնելու նպատակով Վիտտեյի թելադրանոք Նիկոլայ վերջինը արձակում ե իր հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը ժողովրդին «նվիրած» «ազատութիւններին» մասին:

Բանվորական Պատգամավորների Խորհուրդը տարերային շարժումով դեռ մինչև հոկտեմբերյան մանիֆեստը կազմակերպվել եր և արդեն քաղաքական հեղինակութիւն ձեռք բերել թե բանվորական, թե լիբերալ ու արմատական ինտելիգենցիայի շրջաններում. նա այնքան եր ուժեղացել, վոր առանց տատանումների քաղաքական-գործնական քայլեր եր անում: Այդ քաղաքական և հեղափոխական քայլերը թե ագիտացիոն նշանակութիւն ունեյին ու թե գործնականորեն վճռում ելին կենսական հարցեր: Խորհրդի ազդեցութեան տակ եր, վոր հռչակավոր Տրեպովը հոկտեմբերի 14-ին հրատարակած հրամանով գրում եր՝ «փամփուշտներ չխնայեք», իսկ մյուս որը, հեղափոխական թափին չդիմանալով, ընդունում ե, վոր «ժողովրդի մեջ հասունացել ե հավաքույթների պահանջը»: Այդքան հրաշագործ եր հեղափոխութիւնը և նրա ազդե-

ցությունը նույն իսկ բռնակալական, հաստա-
ճակատ գործակալների համար: Հեղափոխության
մի սրբ տարիների աղդեցություն եր գործում
վոչ միայն մասսաներ դաստիարակելու գործում,
այլև բռնակալության հիմքերը տապալելիս, ար-
մատախիլ անելիս:

Յեվ հեղափոխության թափը, նրա ասպա-
րեզ հանած աշխատավորական մասսաների ներ-
կայացուցիչներին արդեն ստիպում է խոսել հե-
ղափոխական իրավունքի լեզվով, նրա թելա-
դրանքը:

1905 թվի հեղափոխությունը, ինչպես և
ցարական կառավարության տապալումը յենթա-
դրել եր տալիս «գեմեկրատական հանրապետու-
թյուն», այլ կերպ ասած՝ թե հիմնադիր ժողովը
և թե քաղաքական մյուս պահանջները վերջի-
վերջո հանդում էյին «գեմեկրատական հանրա-
պետության». ասել է՝ 1905 թվի հեղափոխու-
թյունը գնում եր բուրժուական հեղաշրջման
նշանաբանների տակ:

Ահա թե ինչու Բոգզան կնունյանը, վորը
Բանվորական Սորհրդի անդամ եր, Պետերբուր-
գի քաղաքային դումային ներկայացող պատգա-
վորության մեջ լինելով, դումային դիմած իր
ճառում ասում է.

«Ռուսաստանում կատարվող հեղաշրջումը
բուրժուական հեղաշրջում է: Նա տեղի յե ունե-
նալու հոգուս ունևոր դասակարգի, ուստի
հենց ձեր սեփական շահերը պահանջում են,
պարոններ, վորպեսդի նա շուտ կատարվի: Յեթե

դուք ընդունակ եք վորք ինչ հեռատես լինելու,
յեթե դուք ընդունակ եք ձեր դասակարգային
շահերը ըմբռնելու, ապա ամբողջ ուժով ոգնելու
յեք ժողովրդին՝ միապետությունը տապալելու:
Մեզ հարկավոր չեն ձեր համակրական ռեզոլյու-
ցիաները և մեր պահանջների պատռնական
պաշտպանությունը: Մենք պահանջում ենք, վոր
դուք ձեր աշակցությունը ապացուցեք մի շարք
գործնական քայլերով:

«Ընտրությունների անճոռնի սիստեմի շը-
նորհիվ, միլիոն ու կես ազգաբնակչություն ունե-
ցող քաղաքի կարողությունը մի քանի հազար
ունևորների ներկայացուցիչների ձեռքին է:
Բանվորական Պատգամավորների Սորհուրդը
պահանջում է (իսկ նա իրավունք ունի պահան-
ջելու, բայց վոչ խնդրելու, վորովհետև մի քա-
նի հարյուր հազար բանվորների ներկայացուցիչ
է) — քաղաքային ունեցվածքը տրամադրելի
դարձնել բոլոր բնակիչներին իրենց պետքերի
համար գործադրելու: Իսկ վորովհետև ներկա-
յումս հասարակական խնդիրը միապետության
դեմ ճղած կռիվն է, իսկ այդ կռիվ համար հար-
կավոր են ժողովատեղիներ — պահանջում է բա-
նալ մեր քաղաքային շենքերի դռները:

«Մեզ հարկավոր են միջոցներ գործադուլը
շարունակելու — քաղաքային գումարները այդ
նպատակին հատկացրեք և վոչ թե վոստիկան-
ներին ու ժանդարմներին: Ազատությունը պաշտ-
պանելու համար մեզ հարկավոր են զենքեր

միջոցներ հատկացրեք պրոլետարական միլիցիա կազմակերպելուն»:

Այսպիսի խոսքերով եյին դիմում հեղափոխականները լիբերալներին և այդ խոսքերը հընչեցնող ամենաականավորներից մեկը Բոգդանն էր, դեռ մինչև հոկտեմբերյան մանիֆեստի հրատարակվելու ուրը:

Հեղափոխությունը ստիպեց միապետությանը գնալ զիջումների ճամբով:

Հետևյալ ուրը, դեկտեմբերի 18-ին, Պետերբուրգի քաղաքացիները կարդում եյին ցարական մանիֆեստը, վորը մի յերկու ամիս անց փոխվեց թնդանոթների, հրացանների և կախաղանների: Փտած միապետությունը մանիֆեստով ուզեց լցնել Նիկոլայի գահի առաջացած ճեղքերը, բայց չկարողացավ: Բանվորությունը պահանջում էր գահի վոչնչացումն: Կռիվը սկսվել էր կտաղի ու մոլեզվին:

Ու մինչդեռ Վիտտեն իր քաղաքական խաղերով, դեպի լիբերալներն ուղղված ժպիտներով ուզում էր հրդեհը հանգցնել, «հասարակական կարծիքը մեղմել», բանվորությունը նրան չհավատալով հեղափոխական կարգով է իր սեփական իշխանությունը ծնում «Բանվորական Պատգամավորների խորհուրդ» անունով:

Ստեղծվում է մի արտաքու կարգի դրություն: Մի կողմից ցարական բռնակալությունը, վոր մանիֆեստով իր իշխանությունը դնում է սահմանադրական պետությունների կարգը, իհարկե հարկ տալով լիբերալ խավերին, մյուս կողմից

նրա հակոտնյա Բանվորական խորհուրդը: Մեկը մյուսին ժխտող, մեկը մյուսին հակառակ այդ յերկու իշխանություններից պարզ է, վոր պետք է հաղթանակեր նա, ով ավելի ուժեղ էր, ով ավելի կազմակերպված:

Բանվորական խորհուրդը, վորի անդամ էր ընտրված և Բոգդան Կնունյանը, բացի հեղափոխական գործից ուրիշ վոչինչ չէր կարող անել, քանի վոր գործի համար հարկավոր եյին նյութական ամեն կարգի հարավորություններ: «Խորհուրդը», իբրև մի նոր ու աննախընթաց հեղափոխական կառավարություն, կարող էր իր գոյությունը պահպանել ու կռվել միապետության դեմ, յեթե ունենար այն բոլորը, ինչ վոր հարկավոր էր պետականությանը—զինված ուժ: Այդ ուժը նա չունեի: Բայց և այնպես գործում էր:

Բոգդան Կնունյանը ամենաակտիվ մասնակցություն ուներ Բանվորական Պատգամավորների առաջին խորհրդում և խորհրդի անունից մի շարք թուղթիկներ էր գրել:

Նոյեմբերի 19-ին մանիֆեստի լուրն առնող բանվորները Պետերբուրգի զանազան ծայրերից դեպի Ռոժդեստովենսկի կուրսերի շենքն են գալիս ցույցով և քաղաքական բանտարկյալներին ազատելու պահանջով:

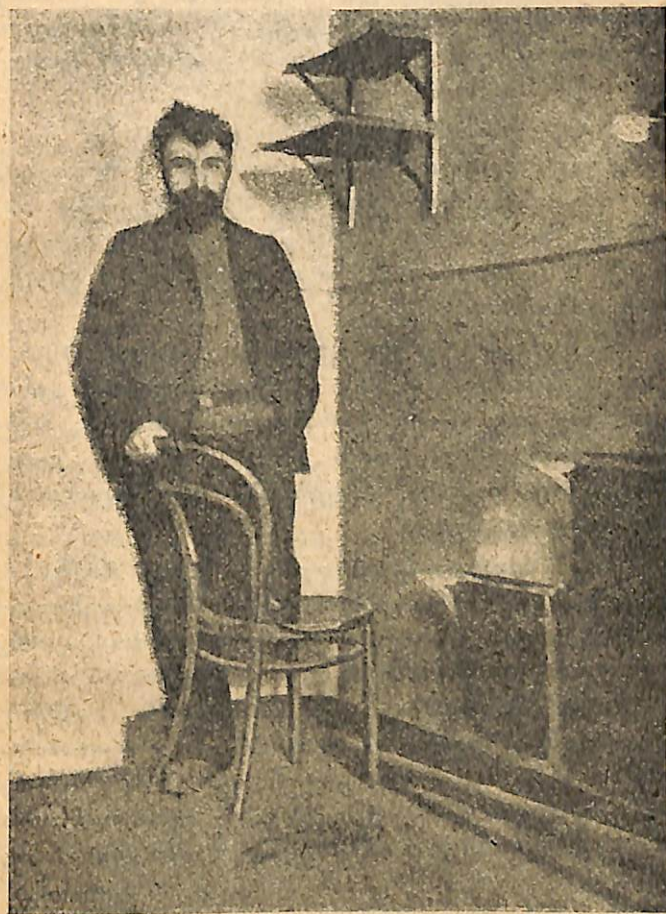
Պատգամավորների խորհուրդն ընտրում է յերեք հրամանատարներ—Գ. Սրուստալյովին, Լ. Դ. Տրոցկուն և Բ. Կնունյանին, լիազորելով նրանց Բանվորական ցույցը դեկավարելու:

Ժողովը, լսելով ճառախոսների զեկուցումները քաղաքական արդի դրության մասին, միաժամանակ պահանջում է Դումայի պատգամավորների թիվը լրացնել բանվորների և ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներով: Այնուհետև, հոկտեմբերի 19-ի և 20-ի նիստերից հետո, Բանվորական Սորհորդը մի թուղթիկ երաց թողնում «Յարական մանիֆեստն ու մեր պահանջները» վերնագրով, վորը նույնպես պարտավորեցնում են զրել Բոգդան Կնունյանին: Այս հոգված-թուղթիկում, բացի մնացած կետերից, Բոգդան Կնունյանը անում է մի հետաքրքիր քայլ. — դիմելով պրոֆմիություններին, առաջարկում է միանալ Ռ.Ս.Դ.Բ. կուսակցության, այսինքն միանալ բոլշևիկյան տեսակետին՝ կուսակցական պրոֆմիություններ կազմակերպելու անհրաժեշտության խնդրում:

Նույն թվի նոյեմբերի մեկին Պատգամավորների Սորհրդի նիստին Լեհաստանի պատգամավորների վոլջույն-ճառին Սորհրդի գործադիր կոմիտեյի անունից պատասխանում է զարձյալ Բոգդան Կնունյանը, վոր արծարծում է բոլշևիկյան տեսակետները ազգային հարցի մասին:

Ամբողջ Ռուսաստանը դառնում է մի յեռացող կաթսա և Վիտտեյի տված մանիֆեստը վոլ թե «խաղաղարար», այլ բորբոքող ու հեղափոխական ակտիվություն ծնող բնույթ է ստանում:

Յարական թղթի կտորը չեք կարող բավարարել իրավագուրկ բանվորներին և ճորտակա-

Բոգդան Կնունյանը

Պետերբուրգի բանտում 1905 թվի վերջերը:

նությունն ապրող գյուղացիութեանը, ուստի բնական պիտի համարել, թե ինչու ժողովրդական մասսաները փոքրի յեկան ցարական կառավարութեանը տապալելու:

Ճարի կառավարութեանը տեսով իր լիբերալ քայլի արդյունքը և սոսկաց: Սոստումը սարսափի փոխվելով լիբերալ վիտտեյիզմից անցավ հին պալատական Դուրնովոյի քաղաքականութեան և ուսական գարունը փոխվեց ցրտաշունչ ձմռան:

Մոսկվայի դեկտեմբերյան ապստամբութեանը Պրեսնայում ել ավելի սարսափի յենթարկելով ցարական կառավարութեանը՝ ստիպեց նրան Սորնուրդը ցրելու, ինչպես սասցինք՝ դիմել յերկաթի թաթմանների, հալածանքի քաղաքականութեան:

Սորնուրդը ձերբակալվեց, նրա մեջն ել Բոգդան Կուլնյանը: 1906 թվին տեղի ունեցած ձեական դատը մշտական աքսորի դատապարտեց Սորնուրդի անդամներին և քչեց Սիբիր:

Բոգդանը ի թիվս այլ ընկերների «մեկնելով» Սիբիր, ինչպես և Տրոցկին ու մյուսները յերկար չեն մնում աքսորում, ընդամենը յերեք ամիս. փախչում են ու դնում արտասահման: 1907 թվականից մենք նրան տեսնում ենք Բազու:

Աքսորից փախած, ուեակցիայի մոայլ ուժերի ծանրութեան ներքո, Բոգդանը Բազու յե գալիս մի այնպիսի ժամանակ, յերբ հեղափոխու-

թեան փոթորիկն արդեն մարել եր ու մեղչանականութեանը տիրապետող հանդիսացել:

1907 — 8 — 9 թվականները հեղափոխութեան տեղատվութեան տարիներն էյին:

Ցարական մտրակի, կախաղանների ուրվականները սարսափի էյին յենթարկել բազմաթիվ հեղափոխականների:

Գրական սանիւնիզմը, «աստվածորոնումը» դարձել եր մտքերի վորոճման նյութ և կարմիր 1905 թվին հաշորդել էյին անաշորութեան ու լքման յերկար տաղտուկ, սև տարիները:

Հեղափոխութեանից անջատվեցին շատերը, վորոնք մասսաներից կտրվելով տրվեցին գրական սալոնների, ուր իրենց հոգեկան դատարկութեանը լցնում էյին գեղարվեստական գրականութեան մեջ դուրս բերած «գրական ու բացասական տիպերի» ուսումնասիրութեամբ: Հեղափոխութեան թափի հետ ընկել եր և գրականութեանը: Արցիբաշևները և Սոլոգուբներն էյին թագավորում ամեն տեղ՝ սեռական հարաբերութեանների պրոբլեմների լուսաբանութեամբ: Մասսայական հրապարակները, հեղափոխական ազդու ձառերը փոխվել էյին փոքրիկ սենյակների, ուր, ինչպես սասցինք՝ յերբեմն միայն զբաղվում էյին քաղաքական հարցերով, այն ել «արժեքների վերադնահատութեամբ»: «Արժեքները» հեղափոխական վառ որերն էյին, իսկ վերադնահատողները հեղափոխութեանից հեռացած, նրա վերելքին չհավատացող տարրերը — ինտելիգենտական խավերից: Յեվ այդ թվական-

ներին իրօք վոր հերոսություն եր վառ պահել հեղափոխության գործը, անշեջ պահել շարժման թափը: Բագուն մանավանդ ուժեղ ցնցումներ եր կրել հայ-թուրքական ընդհարումներէց: Նրա ցենզավոր ինտելիգենցիան, մասնավորապէս այն շրջանը, ուր ապրում եր Բողդանը, իր մեղանական միջնորդութիւնով կարող եր ազդել յեւ ազդեց անլեզար, ուրիշի անցագրով ապրող, լքված, հոգնած Բողդանի վրա: Այդ տարիներում շատ քչերը մնացին հեղափոխության հետ, շատ քչերը զիմացան հեղափոխության կրած անաշտոյություններին և շատ քչերը հավատարիմ մնացին բանվորական դատին: Այդ սակավաթիվ անձանց թվումն էին Ստ. Շահումյանը և Սուրեն Սպանդարյանը, վորոնք ամենաանախանձ պայմաններում անգամ շարունակում էին գործել և վորոնք իրավամբ համարվում են սեակցիայի շրջանի մեր կուսակցության շինարարները: Բողդանը նրանց հետ չեր: Նա սպառվել եր, քամվել, հոգնել: Այդ հոգնածությամբ և միմիայն դրանով ենք բացատրում նախկին հեղափոխական վարվուհն բոլշևիկին պատող ապատիան, վոր այնքան ձեռնտու եր նույն հոգնածությունն ապրող իր շրջապատողներին: Բողդանը մեկուսանալով, ընկնում ե մի միջավայր, վորը հեղափոխությունից հրաժարված՝ նույնպէս գրադվում ե գրական-սալոնական մարդանքներով: Ճիշտ ե, Բողդանը, հին բոլշևիկը բոլորովին չի տրվում ու չի տարվում «սալոնիգմով», բայց բուրժուական ինտելիգենցիան վորոշ ազդեցություն թողնում ե նրա

Բողդան Կեռնյանը

աքսորում՝ Միւրի:

վրա, և նա ել հակվում է դեպի «արժեքների վերագնահատումը»:

Նա հաճախ դանդաղում էր, թե իրեն «ուրացող» են անվանում, և դժգոհում եր իր այդ ընկերներից: Լքման պերիոդում նա մի տեսակ տատանվող մարդ եր դարձել և այդ տատանմանը պիտի վերագրել նրա գրած այն յերեք հոդվածները, ուր Բոգդանը հակվում է լիկվիդատորության և յերես դարձնում իր յերեկվա սկզբունքներին: Լքման պերիոդի հարկն է, վոր տալիս է Բոգդանը իր ժամանակին:

Ինչ ել վոր լինի, Բոգդանը յեղել է հեղափոխության առաջին պերիոդի լավագույն գործիչը, նրա հերոսական մարտիկներից ամենախիզախ ու ամենահանդուգն դեմքը:

Մատաղ սերունդը թող իմանա, վոր հեռու, մոռյլ անցյալում պրոլետարիատը և նրա հայկական սեկտորը հեղափոխությանը տվել են անմոռաց և անձնուրաց դեմքեր: Բոգդան Կնունյանը, վորի հիշտակը անշեջ է իր ընկերների սրտում, նույնպես և անշեջ է լինելու մատաղ սերնդի համար, իբր անցյալի հեղափոխական հուշարձան:

Ավելորդ չենք համարում մի քանի խոսք ել նվիրել Բ. Կնունյանի գրական աշխատանքներին, վորոնց հրատարակումն իբրև առանձին հիշատակ — անհրաժեշտություն է: Բոգդան Կնունյանը հեղափոխական անդուլ աշխատանքի միջոցին

առեսերեն մի քանի բրոշյուրներ է գրել Բ. Ռադիկն կեղծանվան տակ և լույս ընծայել «Մոլոտ»-ի հրատարակությամբ: Այնուհետև գրել է մի գրքույկ «Բանվորական Պատգամավորների Առաջին խորհուրդը» և մի շարք հոդվածներ զանազան թերթերում ու ամսագրերում: Կրկնում ենք, պետք է հավաքել բոլորը և հրատարակել:

Բ. ԿՆՈՒՆՅԱՆԻ ԳՐԱՎՈՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. Какое избирательное право нужно рабочему классу?
2. Политическая партии и формы государственного строя.
3. Государственное устройство во Франции.
4. Первый Совет Рабочих Депутатов.

ԱՄՍԱԳՐԵՐՈՒՄ

Три месяца ссылки и побега— 1907, № 9.
Неославянская ложь— „Гудок“ № 42, 1908.
Как быть?— „Бак. Проф. Вестн.“ № 3 и 4, 1909.
Один из итогов— „Наша Заря“ № 5, 1911.
Старое и новое.— „Наша Заря“ № 6, 1911.
Борьба за 8 ч. рабочий день.
История Совета Рабоч. Депутатов.

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

ԴԱՏ ԴԱՏԻ ԴԵՄ

1904 թվի փետրվարի 15-ին ձերբակալված Բոգդան Միրզաշանովիչ Կնունյանի գործը: Մեղադրվում է ըստ 129 հոդվածի 126-րդ կետի 2-րդ մասի Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ. Մոսկվայի կոմիտեյին մասնակցելու մեջ: Գործը քննվում է Մոսկվայի դատարանական պալատում 1905 թվի մարտի 30-ին:

Նիստի սկզբից յերկար բանավեճ է տեղի ունենում Կնունյանի ու նախագահի միջև. դատարանի կազմի մտնելու միջոցին Կնունյանը տեղից վեր չի կենում և նախագահի հարցին, թե ինքն է Կնունյանը, պատասխանում ենստած: Նախագահը նկատում է, թե իր իրավունքով կարող է ստիպել նրան բռնի կերպով հպատակվել որենքի պահանջներին, իրավունք ունի մեղադրյալին դատարանի դահլիճից դուրս անել և այլն: Կնունյանը պատասխանում է, վոր ռուսական որենքներին հպատակվելու մտադիր չե, վոր կկանգնի ու կնստի իր ուզած ժամանակը և վոչինչ դեմ չունի, յեթե իրեն դատարանի դահլիճից դուրս տանեն, քանի վոր դատարան է յեկել վոչ իր կամքով, այլ ստիպված: Այնուհետև նա ցույց է տալիս, վոր ռուսական որենքը, դատարանը իրավունք չունեն հարգանք պահան-

շելու դեպի իրենց, քանի վոր շատ քիչ բան է արված նրանց միջոցով:

Նախագահ.— Յեթե դուք չեք հարգում որենքի պահանջը, գոնե քաղաքավարությունից կանգնեք դատարանի հետ խոսելիս:

Կնուէնյան.— Ձեզ հետ խոսելիս՝ կարող եմ կանգնել, ի նկատի առնելով ձեր հասակը, բայց այդ բանը վոչ մի կապ չունի որենքը հարգելու հետ: Ինչ վերաբերում է քաղաքավարության կանոններին, ասելու յեմ, վոր յուրաքանչյուրը մեզանից առանձին հայացք ունի նրա մասին, մեկ ել վոր՝ մենք այստեղ չենք հավաքվել վորոշելու քաղաքավարական կանոնները: Յեթե դուք կարծում եք, վոր ձեր պաշտպանած արդարադատությունը թույլ է տալիս այդպիսի դատարկ բաների համար ինձ դատարանից դուրս անել, ապա վարվեցեք, ինչպես կամենում եք: Դուք դրանով կրկին անգամ կապացուցեք, վոր այս հիմնարկը վոչ թե դատարան է, այլ պոլիցիական գնդան:

Անուհետև նախագահը կարդում է արդարադատության միներստրի կարգադրությունը դատարանի դռները փակելու մասին, և Կնուէնյանի այն հարցին, թե կարող ե պալատը այդ կարգադրությունը փոխել այս ու այն հոգվածներին հիման վրա, պատասխանում է բացասաբար:

Անուհետև Կնուէնյանը հայտարարում է, թե քանի վոր զոնփակ դատարանը հասարակական կարծիքի կոնտրոլին՝ այսինքն հեղափոխականների ու կառավարության միջև յեղած միակ դատա-

վորին հնարավորություն չի տալիս ներկա լինելու, ուստի ավելորդ է համարում դատավարությանը մասնակցելու և նախազգուշացնում է նախագահին, վոր վոչ մի հարցի չի պատասխանի, ըստ վորում իրեն է վերապահում վերջին խոսքի իրավունքը, իր հեղափոխական պարտքը համարելով ոգտագործել ամեն մի դեպք՝ իր գաղափարները տարածելու համար:

Դատախազը աշխատում է գլխավորապես նկարագրել Ռ. Ս. Դ. Բ. կուսակցության եյությունը, ցույց տալով նրա միջազգային բնույթը, նրա ունեցած կապը Արևմտյան Յեվրոպայի սոցիալիստական կուսակցությունների հետ ու նրա սոցիալիստական նպատակը, վոր մարքսիստների կարծիքով կարող է իրականանալ միմիայն սոցիալիստական հեղափոխության միջոցով:

Չուտ դատախազորեն նկարագրելով սոցիալական հեղափոխությունը, նա ցույց տվեց, վոր հասարակ լեզվով յեթե թարգմանելու լինենք, մեր ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիան մի տեսակ պուգաչովշինա յե: Անուհետև նա կանգ է առնում Արևմտյան Յեվրոպայի սոցիալիստական կուսակցությունների ու ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների վրա, վորը զբաղվում է վոչ այնքան իր գաղափարների ազդեցությամբ, վորքան բանվորներին ու գյուղացիներին կոչ անելով՝ ըմբոստանալու և մասսայական բռնություններ գործադրելու: Նա յերկար կանգ չի առնում մեղադրանքի իրավա-

բանական կողմի վրա, ասելով, թե հենց ինքը մեղադրյալի մոտ գտնված թուղթիկի ձեռագիրը, անկախ այն բանից, թե ում գրածն է, ցույց է տալիս նրա կուսակցության պատկանելիքը: Նա առանձնապես ընդգծեց, թե վոչ վոքի համար գաղտնիք չէ, վոր գոյություն ունի Ռ. Ս. Դ. Բ. կուսակցության իր որդաններով, համագումարներով, ուստի կարիք էլ չունի պաշտոնապես ապացուցելու, վոր Ռ. Ս. Դ. Բ. կուսակցության Մոսկվայի կոմիտեն վոչ թե ֆիկցիա չէ, այլ իրոք գոյություն ունեցող կազմակերպություն:

Պաշտպանը (յերգվյալ հավատարմատար Գանուշկինը) պատասխանում է դատախազին միայն իրավաբանական տեսակետից, ցույց տալով մեղադրանքի անհիմն լինելը, գործի մեջ մեղադրյալի՝ կուսակցության Մոսկվայի կոմիտեյին պատկանելու ուղղակի ցուցմունքների բացակայության պատճառով:

Կնույանի ճառի միջոցին նախագահը ընդհատում է նրան միմիայն յերկու անգամ և այն ել դատախազի հասցեյին արտասանած խիստ խոսքերի առիթով: Մնացած ժամանակը տալիս է լիակատար ազատություն:

Կնույան. — Պ.պ. դատավորներ, նախ և առաջ կցանկալի պարզել իմ վերաբերմունքը դեպի ռուսական դատարանը և ռուսական որենքը, վորովհետև նախագահի հետ ունեցած մեր յերեկվա բանավեճից դուք կարող եյիք սխալ յեզրակացության գալ այն մասին, թե ինչ վերաբերմունք ունի սոցիալ-դեմոկրատիան դեպի

այս ու այն պետական հիմնարկը: Մենք անարխիստներ — անիշխանականներ չենք և մեր՝ ռուսական դատարանի բացասումը բղխում է վոչ թե անարխիստական՝ պետությունը և նրա հիմնարկները բացասելու սկզբունքից, այլ այն սպեցիֆիկ բնավորությունից, վոր ընդունել է մեր դատարանը, շնորհիվ Ռուսաստանում տիրող վոստիկանական ռեժիմի: Ինչպես ձեզ հայտնի չէ, մեր Արևմտյան Յեվրոպայի ընկերները, ըոպե անգամ չմոռանալով, վոր բուրժուական իրավակարգում ինչպես պետությունը, այնպես էլ նրան պաշտպանելու կոչված բոլոր որենքներն ու հիմնարկները կրում են խիստ ու գտված դասակարգային բնույթ, — վոչ միայն այնպիսի վերաբերմունք չունեն դեպի բուրժուական դատարանը, ինչպես մենք, այլ ընդհակառակը, աշխատում են որենքով սված բոլոր իրավունքներն ոգտագործել իրենց դասակարգային կռիվը առաջ տանելու և առանձին շահերը պաշտպանելու, յերբ կարիք է լինում բուրժուական կառավարությունից կռվի միջոցով ձեռք բերած իրավունքները պաշտպանելու:

Հենց միայն նրանց քաղաքական գործունեյության որինականությունը, լեգալությունը պարզ ցույց են տալիս, վոր գոյություն ունեցող որենքները յերաշխափորում են պայմանների այն մինիմումը, վորի գոյության միջոցին հնարավոր է պրոլետարիատի շահերի, նրա ազատագրական կռվի համար մղվող կռիվը: Այլ է մեզ մոտ: Սոցիալ-դեմոկրատիայի դեպի դատարանն

ու որենքներն ունեցած բացասական վերաբերմունքը վնչ մի ինչ-վոր բացառիկ բան է, վնչ ել նրան հատուկ դրուժյուն: Ռուս ժողովրդի բոլոր գիտակից, ինչպես և այսպես կոչված լուսավորված հասարակության տարրերը այդպես են նայում նրանց: Մենք ներկա դեպքում ավելի հետևողական ենք և վոչ մի գիշում չենք անում, ինչպես յերկշոտ լիբերալիզմը: Հիշեցեք, պ. պ. դատավորներ, մոտերս դատաստանական ռեֆորմի 40-ամյակի առիթով տեղի ունեցած բանկետները, հիշեցեք այնտեղ հանած բանաձևերը, հիշեցեք այն մեծահոգի վերաբերմունքը, վոր ուսական հասարակությունը, նույն իսկ չինովնիկյան մի քանի խավեր, ի միջի այլոց և դատական աշխարհից, դատափետում ելին մեր դատարանը և մեր որենսդրությունը՝ հիշեցեք, և այն ժամանակ կպարզվի ձեզ համար, վոր մեր դատարանը իրավունք չունի հարգանք պահանջելու:

Չե՞ վոր մենք իրոք դատարան չունենք. դատարանի տեղ մենք ունենք վոստիկանական Գնդան: Այստեղ փակ դռների մեջ տեղի ունեցող այսպես կոչված դատական քննությունը դրան ապացույց: Մենք որենքներ չունենք, կա միայն վարչական կամայականություն: Զարմանալու ել չե: Վոստիկանական պետության մեջ չի կարող գոյություն ունենալ անկողմնակալ ու անկախ դատարան: Վորպեսզի փաստերով խոսենք, կանգ առնենք իմ փոքրիկ գործի մի քանի մանրամասնությունների վրա: Յերեկ պ. նախագահը վոս-

տիկանական վերակացուին յերկու մասնավոր նամակի առիթով արած հարց ու փորձի ժամանակ, իմ՝ վոստիկանատնից ուղարկած նամակի առիթով, իմիջի այլոց հարցրեց, թե հայտարարվե՞լ է մեղադրյալին, վոր նրա նամակները բռնվել են, վորպեսզի նյութ ծառայեն երսպերտիզայի համար: Վոչ վոք նրան չպատասխանեց: Այո, պ. պ. դատավորներ, յես այդ մասին իմացա, բայց պատահաբար, ինն ամիս հետո, յերբ աչքի եյի անցնում ժանդարմական վարչության քննության հետևանքները, իսկ առաջ յես միանգամայն համոզված եյի, վոր նամակներս ուղարկված են: Յեվ այդ բոլորը արվել է դատախազության հպկողության ներքո: Փոքրիկ է փաստը, բայց բնորոշ, այնպես չե: Վորպիսի ուշադրություն դեպի ուրիշի նամակագրությունը և ձեր արդարադատության ձեռքն ընկած անձանց իրավունքները: Կամ թե ահա մի ավելի բնորոշ հանգամանք: Այստեղ մեղադրյալի նստարանին նստած եմ մենակ յես: Մինչդեռ վոչ դատախազը իր մեղադրական ճառում և վոչ ել պահնորդական բաժնից ուղարկած վկաները խոսք անգամ չստացին, վոր այս գործով բռնված են 40-ից ավելի մարդիկ: Այստեղ կային բանվորներ, ուսանողներ և այլն ինտելիգենտ հասարակություն, վորոնք բանտում նստել են՝ վորը 6, վորը 8 ամիս, և վորոնք ազատ են արձակված կասկածների բացակայության պատճառով: Նույն իսկ ժանդարմական քննությունները, վոր այնքան ել պահանջկոտ

չեն մեղադրանքի հիմնավորման հարցերում, չկարողացան նրանց նստեցնել մեղադրյալի աթոռին: Հարց ե ծագում, ինչի համար են նրա-տած այն մարդիկ, ինչի համար ե մատնված յերիտասարդ մարդկանց 17—18 տարի կազմող կյանքը բանտում: Յեվ այդ բոլորը արվում եր ու արվում ե դատախազական իշխանության ներկայությամբ, հենց իրեն դատարանական պալատի թեքերի տակ, պալատի, վոր այսոր զարմանում ե, յերբ մենք—հեղափոխականներս արժանի հարգանք չենք տաժում դեպի այդ հիմնարկները: Ի նկատի ունեցեք, պարոններ, վոր հիշածս դեպքը պատահական չեր: Յերեկ դուք քննում եյիք Մեշչինսկու և մյուսների գործը: Մեղադրում եք 4 հոգու, իսկ բանտարկել եք 40 հոգի: Կամ թե այսոր լսելու յեք Կրումբյուզելի գործը, վորի առթիվ ձերբակալված են նույնպես մի քանի տասնյակ մարդ: Բայց չե՞ վոր դուք ձերբակալում եք բանվոր դասակարգի լավագույն, առաջադեմ տարրերին, ինտելիգենցիայի ամենաաշխույժ խավերին: Ու այդ բոլորը արվում ե որենքի հովանավորության տակ, այս ու այն կանոնի, այս ու այն հոդվածի հիման վրա: Միթե դուք, պ. պ. դատավորներ, կարող եք համարձակվել պահանջելու, վոր յես հարգեմ մեր դատախազության ու մեր որենքի այսպիսի ներկայացուցիչներին: Ասենք՝ ինքը դատախազն ել առանձին հարգանքով չի վերաբերվում դատարանին: Ուշադրությամբ կարդացեք մեղադրական ակտի սկզբնա-

կան տողերը, ուր խոսվում ե պահնորդական բաժնի գործակալության տեղեկությունների հիման վրա իմ «Իսկրա»-ի արտասահմանյան կազմակերպությունների և տեղական կոմիտեյի հետ կապ պահպանելու մասին: Այդ անպատասխանատու պնդումն մատուցված ե դատարանին, և վոչ մի հաստատող փաստ մեջ չի բերված: Ճիշտ ե, յենթադրվում ե, վոր դատարանը հավատարու յե ամենակարող պահնորդական բաժնին և նրա գործակալներին: Բայց ստացեք, իրեն հարգող դատարանը կարո՞ղ եր թույլ տալ այդպիսի անհայտության մռայլով ծածկված պնդումներ: Յեվ դատարանը հարգող վորեւե դատախազ կարո՞ղ ե դատարանի առաջ գուրս գալ, առանց լրտեսների առատ հայտարարությունները ստուգելու: Վոչ, պարոնայք դատավորներ, վոչ դատարանն ե իրեն հարգում և վոչ դատախազը դատարանին: Մեր դատարանը, կրկնում եմ, վոստիկանական զնդան ե, ուր հասարակական կարծիքից դուրս, հեռու, խիստ գաղտնիության ծածկոցի տակ ե նա արյունոտ միջոցներով կռվում տիրող իրավակարգի դեմ պայքարողների հետ: Ել չեմ խոսում այն հրեշային պատիժների մասին, վորով մեր այսպես կոչված քրեյական որենսդիրքը պատժում ե այսպես կոչված քաղաքական հանցագործությունը: Տաժանակիր աշխատանքներ, աքսոր, կախաղան, — ահա մեր դատարանների պատասխանը ազատության մարտիկներին: Յես համոզված եմ, պարոնայք դատավոր-

ներ, վոր շատերը ձեզանից, վորոնց ամսի 20-ը դեռ չի գրկել իրավական հարցեր հասկանալու ընդունակությունից, սարսափով են կարդում մեր նոր որենսդրքի հոգվածները, մեր որենսդրքի, վորոնց վրա կարելի չէ ծիծաղել և վորոնց դեմ կարելի չէ և պետք է կռվել, բայց վորոնց վոչ մի կուլտուրական մարդ հարգել չի կարող:

Անցնեմ այժմ այն «հանցանքներին», վորոնց համար յես նստել եմ մեղադրյալի աթոռին և վորոնց համար դուք հավաքվել եք ինձ դատելու: Պ. դատախազը իր ճառում խոսելով ինձ մոտ գտնված թուլցիկի մասին՝ վոչ մի խոսք չասաց նրա բովանդակության առիթով, խոսք անգամ չթուցնելով, թե ինչի առիթով է գրված թուլցիկը: Յերևի նա ամաչում եր խոստովանել, վոր ինքը պահանջում է ինձ աքսորել նրա համար, վոր թուլցիկի հեղինակը մերկացնում է բռնակալ միապետության ուղղման ավանտյուրան, միապետության կատարած այդ նոր հանցանքը ժողովրդի հանդեպ:

Բայց ասացեք, պ. պ. դատավորներ, արդյոք բաղդի դառն հեգնանք չէ, վոր Պորտ-Արտուրի խայտառակ անկումից ու ռուսական նավատորմի խորտակումից հետո, Լյայոյանի սպանդանոցից ու Մուկդենի ջարդից հետո, մեղադրյալի նստարանին նստեցնեք մի մարդու, վորը դեռ պատերազմի սկզբից խիստ ու վորոշ մերկացրել է պատերազմի կործանարար հետևանքը աշխատավոր մասսաների համար, մատնաչել է հայրենիքին հասնող նոր դժբախտության իսկական

հանցավորի վրա ու կոչ է արել պատերազմելու այս անմիտ պատերազմի դեմ: Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատիան շարունակ կանգնած լինելով պրոլետարիատի շահերի պաշտպանության տեսակետի վրա, այդ շահերի տեսակետից գնահատելով քաղաքական անցքերը, հենց պատերազմի առաջին որերից (հենց դրա մեջ էլ պետք է գտնել նրա մեծ ծառայությունը), յերբ ազգաբնակչության մյուս խավերը կամ լուռ էին, կամ յերկշտուրթյամբ «հայրենասիրական» նվիրատվություններ անում, սկսեց ագիտացիա մղել պատերազմի դեմ և պրոլետարիատին կոչ եր անում խաղաղություն, հաշտություն պահանջել: Կարիք զգացվեց մի տարուց ավելի արյունալի կռիվների՝ հարյուր հազարավոր մարդկային զոհերով, պահանջվեցին ամբողջ յերկրի քայքայումն ու աղքատացումը, մի շարք խայտառակ պարտություններ, վորպեսզի ազգաբնակչության մյուս խավերն էլ գիտակցեին պատերազմի կատարյալ հանցագործությունը և միանային կազմակերպված պրոլետարիատի պահանջներին՝ պատերազմը անհապաղ վերջացնելու:

Կարծում եմ, վոր սխալված չեմ լինի, յեթե ասեմ, վոր ազգի բոլոր գիտակից տարրերը, ամբողջ ինտելիգենցիան և ամբողջ մամուլը միաձայն մեղադրում են մեր կառավարությանն այս անմիտ ավանտյուրայի և բոլոր ապրած ու կրած պարտությունների սարսափների մեջ: Ի՞նչ գրություն մեջ եք, պ. պ. դատավորներ, դուք,

վոր պատրաստվում եք դատելու ինձ այն բանի համար, վորը ամբողջ ժողովրդի պահանջն է, վորի համար մեղադրյալի նստարանին պետք է նստեցնեք ազգի ամբողջ կուտուրական տարրերին:

Տարորինակ դրություն է, այնպես չէ: Բայց ավելի տարորինակ կլիմա ձեր սեփական դրությունը, յեթե դուք մտնեք մեղադրանքի ելության մեջ:

Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական Կուսակցության մոտակա նպատակներից մեկն է կռիվը գոյություն ունեցող քաղաքական ռեժիմի դեմ՝ վոստիկանական-բյուրոկրատական միապետությունը իրավական հասարակարգի փոխելու, հասարակարգ, վոր հենված է հետևողական դեմոկրատիզմ մտցնելու վրա: Ահա մեր կուսակցության քաղաքական այդ նպատակի համար է, վոր դուք, պ.պ. դատավորներ, առանձին ջանքով ընդգծում եք կոչի վերջին տողերը, վոր վերջանում են «կորչի միապետությունը» խոսքերով: Բայց հիմա ո՞վ չի աղաղակում «կորչի միապետությունը»: Կո արդյոք մի ազնիվ մարդ մեր հայրենիքում, վորը չհասկանար, վոր միայն միապետության վոչնչացումը կարող է մեր յերկիրը հանել այն փակուղուց, ուր նրան քշել է բյուրոկրատիզմի գիշատիչ քաղաքականությունը, և վոր միայն այդ միապետության անկումը կարող է խթան հանդիսանալ յերկրի կուտուրական զարգացման: Հիշեցեք, թե ինչպես վերջերս բժիշկների բազմա-

մարդ Պիրոգովյան համագումարում միաձայն ընդունվեց մի բանաձև հիմնադիր ժողով հրավիրելու անհրաժեշտության մասին, թե ինչպես նույն իսկ «Մոսկովսկայա Վեդոմոստի»-ի հաշվետվության համաձայն՝ ամբողջ դահլիճը դրդաց «կորչի միապետությունը» կանչից: Հիշեցեք, թե ինչեր տեղի ունեցան վերջին ամիսներում ամբողջ Ռուսաստանի քաղաքներում, և այն ժամանակ դուք կհասկանաք, վոր այժմ ամբողջ Ռուսաստանը միայն մի ցանկություն ունի — շուտափույթ տապալել ժողովրդական որգանիզմից կպած ծծող, բոլորի կողմից ատելի այդ բարբարոսական ռեժիմը և փոխարինել այն ազգի ստեղծագործ ույթերին հնարավորություն տվող, նրա պահանջներին համապատասխան նոր քաղաքական ձևերով: Ամբողջ Ռուսաստանը յեռում է. այսօր չե՛ վաղը, ինչպես նախկին կառավարությունից, այնպես էլ դատական վորոշումների աղբից ու դատավճիռներից վոչինչ չի մնալու: Իսկ նրանք, վորոնք այսօր նստած են այստեղ մեղադրյալի նստարանին, նոր, յերիտասարդ Ռուսաստանի գործիչներն են դառնալու: Այսպիսի պայմաններում ինչպե՞ս եք կարողանում, պ.պ. դատավորներ, լրջորեն զբաղվել թղթի վորոշումներ կայացնելով: Համաձայնվեցեք, պարոններ, վոր վաղուց է անցել այն ժամանակը, յերբ կարելի յեր միամտորեն մտորել, թե ժողովրդի միջից անհատներ դուրս կորզելով ու պատժելով՝ կարելի յե կանգնեցնել հեղափոխության ընթացքը:

Հիմա ամբողջ ժողովուրդը հեղափոխական է, և վոչ մի դատարան մինչև այժմ չի համարձակվել ժողովրդին դատել: Այժմ անցնենք դատախազի ճառի այն մասին, ուր նա աշխատում է տալ մեր կուսակցության քաղաքական բնույթագիրը: Նա միանգամայն իրավացի յեր, յերբ մատնանշում էր մեր ծրագրի միջազգային բնույթը և մեր ուսուցիչներ Մարքսից ու Ենգելսից սկիզբ առնող մեր տեսական աշխարհայացքը: Նա ճիշտ մատնանշեց և մեր վերջնական նպատակը—սոցիալիզմը և նրա միակ ճանապարհը—սոցիալական հեղափոխությունը, դեպի ուր, մեր խորին համոզումով, տանում է տնտեսական կյանքի զարգացումը: Մենք համոզված ենք, վոր վոչ թե սոցիալական բարենորոգումների, վոչ թե բուրժուական իրավակարգի մասնակի բարելավումների միջոցով կարող է պրոլետարիատը հասնել սոցիալիզմի, այլ այդ իրավակարգի հիմք հանդիսացող մասնավոր սեփականության դեմ մղած անհաշտ կռիվ և արդյունագործական միջոցների ամբողջ ժողովրդի ձեռքն անցնելով միայն վերջ կտրվի ազգաբնակչության վորոշ խավերի ձեռքով մյուս խավերի նկատմամբ գործադրվող շահագործմանը: Իրա անհրաժեշտ պայմանն է պրոլետարիատի դիկտատուրան, այսինքն պետության քաղաքական իշխանության պրոլետարիատի կողմից նվաճումը:

Բայց սոցիալական հեղափոխության գաղափարը, հասկանալի պատճառներով, դատախազա-

կան գիտակցության մեջ բեկվել է բոլոր ֆարքիկանտների, բանկիրների սպանության կոչով, մասնավոր կալվածքները վոչնչացնելու, ջարդի և այլն ձևերով:

Այստեղ տեղը չէ դատախազի հետ ակադեմիական վեճի բռնվելու, միայն խորհուրդ կտայի նրան, յեթե նա հետաքրքրվում է սոցիալ-դեմոկրատական հայացքներով՝ սոցիալական հեղափոխության մասին կարգալ կարլ Կաուցկու հայտնի «Սոցիալական հեղափոխություն և սոցիալական բարենորոգություն» գիրքը: Բայց հետաքրքիր մի բան: Բավական յեղավ պ. դատախազին թողնել միջազգային սոցիալիզմը, անցնել ուսական սահմանը, վորպեսզի այլ լեզվով խոսեր: Նրա կարծիքով սոցիալական հեղափոխությունը ուսական պայմաններում վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ մի յերկրորդ պուզաշովշինա: Այդ աստիճան տգիտություն պատիվ չի բերում ոուս ինտելիգենտին: Տարերային կյանքի սպեցիֆիկ պայմաններից ծնած շարժումը ուսական-բուրժուական հարցի ձևավորված ու խիստ շերտավորված պրոլետարիատի գիտակից շարժման հետ կարող է խառնել մի մարդ, վորի համար կարևորը արտաքին նմանությունն է, յերբ թե մեկը և թե մյուսը կրում են մասսայական բնույթ և ուղղված են կառավարության ու իշխանության դեմ, վորպեսզի կարելի լինի հասնել դատախազական յեզրակացությունների: Այդ համեմատության անհեթեթությունը այնքան ակնհայտ է, վոր նրա վրա յերկար կանգ-

ներու կարիք չկա: Բայց հետաքրքիր ե մյուս զուգահեռը, վոր անց ե կացնում դատախազը: Մեր կուսակցության տակտիկան համեմատելով արևմտյան-յեվրոպական կուսակցական ընկերների տակտիկայի հետ, գտնում ե, վոր մինչդեռ վերջինները բանվորական միջավայրում զբաղվում են սոցիալիզմի գաղափարը ագիտացիայի—պրոպոգանդայի միջոցով հասկանալի դարձնել և լեզալ քաղաքական կռիվ մղել, ռուսական սոցիալ-դեմոկրատները ժողովրդին հրավեր են կարդում փողոց դուրս գալու, ամեն տեսակ ըմբոստությունների դիմելու և դժգոհություններ արտահայտելու: Միանգամայն չխոսելով ռուսական սոցիալ-դեմոկրատների տակտիկական խընդիրների այդպիսի պարզամիտ բացատրության անմտության դեմ, կուզենայի հիշեցնել այն քաղաքական պայմանների տարբերությունը, վորոնց մեջ աշխատում ենք մենք ու մեր յեվրոպական ընկերները: Յերեկի նա գիտեր, վոր դահլիճի պատերն անգամ կկարմրեյին, յեթե մենք մի առ մի թվեյինք ցարական ռեժիմի՝ բանվորական շարժման նկատմամբ գործած հանցանքները: Յեվրոպական պրոլետարիատը արդեն 19-րդ դարի առաջին կեսում խիստ ու համառ կռիվ նվաճել ե իր դասակարգային կռիվը մղելու ազատության իրավունքը և այսօր, ոգտվելով ձեռք բերած ազատության իրավունքներից, որինական ճամբով շարունակում ե գնալ դեպի սոցիալիզմ:

Միանգամայն այլ պայմաններում ե գտնվում ռուսական պրոլետարիատը: Նա դեռ չի ձգել իրենից բռնակալական լուծը և իր ամբողջ յեռանդը մղում ե այդ ուղղությամբ: Սա մի անհրաժեշտ պայման ե հետագա կռիվը մղելու համար: Սկզբունքային վոչ մի տարբերություն չկա մեր և յեվրոպական կուսակցությունների տակտիկական ձևերի միջև և լինել ել չի կարող: Մենք միայն նույն ազատագրական շարժման զանազան շրջաններում ենք գտնվում: մենք ապրում ենք այսօր այն, ինչ վաղուց արդեն ապրել են յեվրոպական բանվորները: Հիշեցեք, պատերազմի տարիներ, Պետերբուրգի հարյուր հիսուն հազար պրոլետարների նորերս կազմակերպած և Գերմանիայի՝ Ռուրի շրջանի յերկու հարյուր հազար բանվորների գործադուլները: Համեմատեցեք, թե ինչպես անցան այդ գործադուլները մեր և նրանց մոտ, չնայած վոր յերկուսի պահանջներն ել տնտեսական եյին: Մինչդեռ Ռուրում գործադուլը խաղաղ անցավ, առանց զոհերի, Պետերբուրգում պատմական անհրաժեշտությամբ փոխվեց հսկայական քաղաքական ցույցի, հազարավոր սպանությունների ու վիրավորումների գնով: Լավ մտածեցեք այդ գործադուլների մասին և կհասկանաք այն կրքոտ ծարավը, վորով բանվոր դասակարգը ձգտում ե քաղաքական ազատության, կհասկանաք այն ույժը, վոր նրանց մղում ե դեպի այդ զոհերը: Բռնակալության սահմաններում պրոլետարիատը անկարող ե վարել սոցիալիզմի հա-

մար մղած իր դասակարգային կռիվը: Նա պարզ ցույց է տվել իր՝ դեպի միապետութիւնը տաժած ատելութիւնը, և հեռու չէ այն ժամը, յերբ յերկրի բոլոր ընդդիմադիր ույժերի գլուխ անցած՝ նա դեն կշարտի այդ պատմական հնութիւնը:

Ինչպես միշտ նման դեպքերում լինում է, պ. դատախազը այս անգամ ել իր ճառում չկարողացավ չափնարկել և իմ ազդուութիւնը: Ե՛հ, յերեկ այդպես է դատախազական տակտիկան: Արդյոք հայտնի՞ յէ պ. դատախազին այն մասին, վոր մեզ—սոցիալ-դեմոկրատներին համար ազգային խտրութիւնը վոչ մի դեր չի խաղում, վոր մենք մեր ձգտումներում յեղնում ենք վոչ թէ այս ու այն ազգային սկզբունքներէից, այլ ամբողջ աշխարհի պրոլետարիատի ճիշտ ըմբռնած դասակարգային շահերից: Ինչ մոտ գտած թուցիկում կա մի ցուցմունք, թէ ինչպես վերաբերվեցին պատերազմին մեր յապոնական ընկերները: Արդյոք այդ ցուցմունքը լավագոյն ապացույցը չէ՞ այն բանի, վոր քաղաքական անցքերը արժեքավորելիս՝ սոցիալիստի ազգային ծագումը վոչ մի ազդեցութիւն չունի. թէ ինչ եր ուզում դրանով ասել պ. դատախազը, չգիտեմ: Համենայն դեպս փոքրիշատե սոցիալիստական գրականութեան հետ ծանոթ մարդը շուտփիւլու չեր այդ հարցը: Յետ վերջացնում եմ: Ի վերջո, պ. պ. դատավորներ, չեմ կարող չմատնանշել այն անհեթեթութիւնը, վորին դուք դիմում եք:

Դուք ուզում եք դատել մի հեղափոխականի այն միջոցին, յերբ դուրսը հեղափոխութիւն է. դուք ուզում եք պաշտպանել մի իրավակարգ, վորին պատմութիւնը դատապարտել է կորստյան: Դատեցե՛ք, պարոնայք դատավորներ, իսկ մեզ ձեզ հետ կդատի հեղափոխութիւնը»:

||

Ամբողջ Ռուսաստանում գործադուլ է: Բան-
թող են յեղել իրավաբանները, բժիշկները, աս-
տիճանավորները, բանկի ծառայողները, գիմնա-
զիստները: Ամբողջ Ռուսաստանում գործադուլ է:
Նրանք դադարել են աշխատելուց, իբր բողոք
միապետության, բյուրոկրատիայի ստրկության
դեմ, այն բոլոր ապիկարության դեմ, վորոնց
վրայով ցարը և պալատականների վոհմակը պա-
հում եր ուսն ժողովրդին: Հասել է հատուցման
ժամը: Ժողովուրդը ազաազրվում է դարավոր
լծից: Տերեր: Միապետութունը ձեզ վրա ել է
հաճախ իր ծանր թաթը դրած անցել: Չեզ կո-
ղուպտում եր վոստիկանութունը, քայքայում եր
անարդար դատաստանը, մաշկահան եյին անում
չինովիկները: Տերեր: Յեթե ուզում եք լավ
կյանք, յեթե ուզում եք ստրկությունից ազատ-
վել, մարդ դառնալ ու քաղաքացի, պետք է միա-
նաք համառուսական ընդհանուր գործադուլին:
Ավելի լավ է քիչ ել նեղութուն քաշել, քան ձեր
կյանքի ամբողջ ընթացքում տանել ճնշում ու
ստորացում: Աշակցեցեք ժողովրդի ազատության
և յերջանկության մարտիկներին, միացեք նրանց
հետ, փակեցեք ձեր գործարաններն ու խանութ-
ները, ինչպես և առևտրական-արդյունաբերական
տները:

Յեթե դուք չհամաձայնվեք մեր առաջար-
կին, նշանակում է գնում եք ժողովրդի դեմ, իսկ
այն ժամանակ ձեզ չի կարող պաշտպանել և վնչ
մի վոստիկանութուն, վնչ մի գորք: Միապետու-
թունը, վոր անկարող յեղավ իրեն փրկելու, ան-
կարող կլինի փրկել ձեզ ժողովրդական ցասու-
մից: Գործադուլը՝ ինչ ել վոր լինի՝ պետք է դառ-
նա ընդհանուր, ուստի բանվորական խորհուրդը
վորոշել է պահանջել ձեզանից անհապաղ փակել
բոլոր արևտրա-արդյունաբերական տները: Յեթե
դուք չկատարեք այդ պահանջը, ձեր խանութները
կջարգվեն, ձեր մեքենաները կվոհնչանան:

Ուրեմն փակեցեք ձեր գործարանները, խա-
նութները: Փակեցեք անհապաղ: Փակեցեք, քանի
ուշ չե, քանի զոհ չեք դարձել ժողովրդական
ցասումի:

Ռուսական ցարի միապետութիւնը սահանջեց բանվոր դասակարգի հզոր գրոհի առաջից: Բանվոր դասակարգը իր քրտինքով, իր արյունով, իր կանանց ու յերեխաներին սովի մատնելով, նվաճեց ամբողջ ոռուս ժողովրդի համար առաջին հաղթանակը ցարի ու նրա համհարզ աստիճանավորների, վոստիկանության, զորքի ճնշման դեմ: Քաղաքական այն պահանջները, վոր մոտ ժամանակներում բացարձակ ներկայացնում եր միայն ոռուս սոց.-դեմոկրատական բանվորական կուսակցութիւնը, հիմա դարձել են ամբողջ ոռուս ժողովրդի պահանջներ: Այդ պահանջներն ամրացնելու համար բանվոր դասակարգը իր ընդհանուր գործադուլով տնային բուրժուական պետութիւնն ամբողջ որդանիզմը:

Յարր անձնատուր յեղով: «Սառնակչութիւնը» հանդարտեցնելու համար՝ նա իր մանիֆեստում խոստանում է «խակական» քաղաքացիական ազատութիւն, դավանանքի, խոսքի, ժողովների, միութիւնների ազատութիւն և անձի անձեռնմխելիութիւն:

Նա խոստանում է չդադարեցնել պետական դումայի ընտրութիւնները, պետական դումայի, վորը ընդհանուր ընտրական իրավունքի հարցը պետք է քննի: Ընտրութիւնները չդադարեցնե-

լով՝ նա խոստանում է ժողովրդական ներկայացուցիչներին տալ իսկական իրավունք՝ իր նշանակած աստիճանավորներին դնել դումայի «խակական» կոնտրոլի տակ:

Սրանք են ցարի նոր խոստումները: Նրանք ըսկի ել չեն բավարարում ժողովրդի եյական պահանջները: Յեթե հայտարարվում է դավանանքի, խոսքի, ժողովների և միութիւնների ազատութիւն, ապա ինչո՞ւ մեր հանուն ժողովրդի ազատութիւն կուլող յեղբայրները հեծում են բանտերում և աքսորներում: Մենք պահանջում ենք այսպես կոչված քաղաքական և կրօնական հանցանքների, ինչպես և գործադուլների ու գյուղացիական անկարգութիւն համար աքսորականների ու բանտարկյալների համար անհապաղ ազատութիւն:

Յեթե հայտարարված է անձի անձեռնմխելիութիւն, ինչո՞ւ Ռուսաստանի կեսը ռազմական կամ ուժեղացրած զրութիւն մեջ է հայտարարված: Մենք պահանջում եինք անհատապէս վերացում թե մեկի և թե միշտի, ուր վոր նրանք հայտարարված են:

Այնո՞հետե կարո՞ղ է արդոք գոյութիւն ունենալ քաղաքական ազատութիւն այնտեղ, ուր հարյուր միլիոն գյուղացիութիւն կիսազատ զրութիւն մեջ դեզերող մի դաս է: Մենք պահանջում ենք դասային արտոնութիւնների վոչնչացում և գյուղացիութիւն իրավունքների հավասարացում Ռուսաստանի մյուս բոլոր քաղաքացիների իրավունքներին:

Յարն ասում ե, թե իր բոլոր աստիճանավորները դրվելու են ժողովրդական ներկայացուցիչների կոնտրոլի տակ, յերբ նրանք հավաքվեն: Բայց կարո՞ղ ե ժողովուրդը թույլ տալ, վոր ժողովրդական արյունով շաղախված ժողովրդական փողերը հոտոտող չինովնիկները շարունակեյին կառավարել՝ հենց թեկուզ ժողովրդական ներկայացուցիչների կոնտրոլի տակ: Մենք պահանջում ենք հասարակական և՛ խիստ դատ ժողովրդի դահիճներին, նրա ազատության դահիճների դեմ: Յարն ասում ե, թե պետական դոմայի ընտրությունները արագացնելու համար պետք ե ընտրությունները տանել այնպես, ինչպես կարգադրած ե, և այնուհետև միայն կարելի յե ընտրական իրավունք տալ նրանց, վորոնք այժմ զրկված են: Բայց ընտրական իրավունքից այսոր զրկված ե ամբողջ պրոլետարիատը, ամբողջ ռուս ժողովուրդը, բացի մի խումբ արաոնյալ հողատերերից ու կապիտալիստներից, թեկուզ նրանք իրենց ազատամիտ են հայտարարում: Կարո՞ղ ենք մենք նրանց վստահել ռուսական պետության վերակազմությունը դոմայի միջոցով: Դա հավասար ե բանվոր դասակարգի ինքնասպանության. լիբերալ բուրժուազիան, ևս առավել պահպանողականները, սոցիալիստի դրոշակից վախենալով, անխուսափելիորեն դաշն կկապեն կառավարության հետ՝ պրոլետարիատին ճնշելու: Այդ սովորեցնում ե պատմությունը, և մենք լավ ենք հիշում նրա դասերը: Ուստի մենք պահանջում ենք անհապաղ հայտարարել ընդհանուր,

հավասար, գաղտնի և անմիջական ընտրական իրավունք հիմնադիր ժողով հրավիրելու համար:

Մենք կկուվենք մեր այդ մշտակա պահանջներին հասնելու համար, հենվելով մեր հաղթանակին, հենվելով քաղաքական ազատության նվաճած հատվածին: Հաղթանակը մեզ չի թրմրեցնի, չի ստիպի զենքերը դնել. նա միայն սորույթեր և միջոցներ կտա՝ նվաճելու դեմոկրատական հանրապետություն, իսկական ժողովրդապետություն, վորը կստեղծի անհրաժեշտ պայմաններ մեր վերջնական հաղթանակի, սոցիալիզմի համար:

Հենվելով ձեռք բերած նվաճումներին, մենք այժմյանից պետք ե ազատ, բացարձակ հավաքվենք, խոսենք ու գրենք մեր գործերի մասին: Պետք ե միություններ կազմակերպենք, որոնք պետք ե հարեն Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության:

Միայն այդ կուսակցությունն ե, վոր պրոլետարիատի շահերի պաշտպանն ե վնչ միայն Ռուսաստանում, այլ և ամբողջ աշխարհում. միայն նա յե, վոր համարձակ ու շիտակ պրոլետարիատին ցույց ե տալիս ժամանակակից դրությունից դուրս գալու յեղը — սոցիալիզմի ուղին: Միացած մի ուժեղ կազմակերպության մեջ, Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության դրոշի տակ, Ռուսաստանի պրոլետարիատը ձեռք կբերի այն անհրաժեշտ քաղաքական ազատությունը, վորը նրան հնարավորություն կտա միջազգային սոցիալ-դեմոկրատիայի մեծ բանակին միացած՝ հասնել սոցիալիզ-

մին, այսինքն բոլոր արտադրութեան տեսակները աշխատավոր ժողովրդին հանձնելուն:

Բայց ի՞նչ յերաշխիք ունենք, վոր ցարի մանիֆեստի խոստումները իրապես կատարվելու յեն, վոր ցարական ուղիչինան չի ոգտվի բուպեական թուլությունից կամ բանվոր դասակարգի հանգստացումից և հետ չի խլի՝ այնպիսի աշխատանքով, արյան ու զոհերի այնպիսի քանակով ձեռք բերած իրավունքները: Մենք անհապաղ պահանջելու յենք հետ կանչել քաղաքների և գյուղերի փողոցներում ցրված զորքը, պահանջելու ենք, որ նրան ազատեն խայտառակ պուլիցիական ծառայությունից: Պետք է պահանջենք, վոր վոստրիկանություն տրվի քաղաքային դումաների տրամադրութեան տակ, բայց ամենից առաջ պահանջելու յենք ժողովրդական միլիցիա կազմակերպելը՝ ժողովրդի ազատությունը պաշտպանելու համար: Այժմ մենք կարող ենք տոնել մեր մասնակի հաղթանակը, բայց մենք չենք կարող զենքերը ցած դնել, մինչև չտոնենք վերջնական ու գլխավոր հաղթանակը: Ընդհանուր գործադուլի հորը և ուժեղ զենքը մեր ձեռքին է և յեթե ժամանակավորապես ընդհատենք ել, ապա այնուհետև ավելի մեծ ուժով, ավելի ուժգին թափով հարվածելու ենք թշնամուն և համաշխարհային զինված ապստամբութեան հորը բռնկումով ջնջելու ենք բռնակալութեան վերջին հետքերը, բանվորութեան և գյուղացիութեան ստորկութեան վերջին շղթաները:

IV

1905 թվի նոյեմբերի 1-ի բանվորական պատգամավորական խորհրդի արտակարգ նիստում Լեհաստանի ներկայացուցիչները խոսում են Լեհաստանում տեղի ունեցած քաղաքական գործադուլի և այդ գործադուլի նկատմամբ ցարական կառավարութեան բռնած դիրքի մասին: Այդ ճառին պատասխանում է խորհրդի կողմից Բոգդան Կոնյանը հետևյալ խոսքերով:

— Ընկերներ, կարծում եմ, վոր արտահայտած կլինեմ մեզ բոլորիս ընդհանուր մի միտք, յեթե ասեմ, վոր լեհական ու ռուսական պրոլետարիատի կռիվը մի հանրական կռիվ է՝ «պրոլետարներ բոլոր յերկրների, միացեք» դեվիզի տակ: Այն գործը, վորի համար կռվում է լեհական պրոլետարիատը, մեր գործն է, այն գործը, վորի համար կռիվ ենք մղում մենք, նրանց գործն է, ուստի և միշտ պատրաստ ենք ձեռք մեկնելու իրար՝ ընդհանուր կռվի համար:

Բոլորս ել լավ գիտենք, թե ինչ նշանակություն ունեն ցարական խոստումները և նրանց արժեքը, ուստի այդ խոստումները հաշվի չենք առնում: Պրոլետարիատը գիտե, վոր միայն միապետությունը տապալելով ու նրա ավերակների վրա դեմոկրատական հանրապետություն կառուցելով կարող է ազատ ապրել ու զարգանալ:

Ռուսական պրոլետարիատը ընդունում է յուրաքանչյուր ազգի ինքնորոշումը և միշտ ել կկռվի ամեն տեսակի ու ձևի կեղեքման դեմ: Յեթե լեհացիները ներկվում են մեր կառավարության ազգային ձգտումներից, ապա լեհական պրոլետարիատի՝ կառավարության դեմ մղած կռվում նրան միշտ կաջակցի ռուսական պրոլետարիատը: Նա գիտե, վոր այն սեպտորատիստական, անջատողական պահանջները, վոր ներկայացնում են լեհական մի քանի խմբակցություններ, լեհական պրոլետարիատի պահանջները չեն: Լեհական պրոլետարիատի խնդիրները հոմանիշ են մերին, և մեր կռիվը կարող է լինել միայն ընդհանուր կռիվ: Ցարական կառավարությունը այսոր ուղղման գրություն է հայտարարել Լեհական թագավորության մեջ, վաղը կհայտարարի ուժեղացրած գրություն Չերնիգովի, Սամարայի և այլ նահանգներում: Նա միատեսակ ճնշում է և՛ ռուս, և՛ լեհ ժողովուրդներին, ուստի ռուս և լեհ պրոլետարիատը պետք է ձեռք-ձեռքի տան, վորպեսզի վերջնականապես դուրեն ատելի միապետությունը—բոլոր ցարերին ու նրանց համախոհներին:

Աղյ. ընկ. «ԶԱԿԿՆԻԳՍ.»

Թիֆլիս, — Կոմիտեի փող. № 5.

ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԷԼ

- Армянский вопрос на Лозанской конференции . 50 к
Գ. Դարաջյան (Արկումեդ), «Հայ հեղափոխական
առաջին խմբակն Անդրկովկասում . 60 կ.
Արամ. Յերզնկյան. — Աշխատավորության դատա-
տանին 65 կ
О. Качазнуни. — Дашнакцутюн больше нечего
делать 65 к.
А. Мясникян. — Армянские политические партии
за рубежом 50 к.
Ա. Կարինյան. — Դաշնակցականների մասին . . 60 կ.
Ն. Բուխարին. — Չինական հեղափոխության պրոբ-
լեմները 50 կ.

ԳԻՆԸ՝ 45 Կ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0184282

